

قانون پیشنهادی زکات بر اساس فقه حکومتی و مالیه عمومی اسلام

عباس کعبی نسب / استادیار گروه حقوق مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

rajae95@chmail.ir

سیدمحمد کاظم رجایی / دانشیار گروه اقتصاد مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

rabiee14@yahoo.com

محمد ربیعی / دکتری حقوق عمومی از دانشگاه تهران

meysamnemati58@yahoo.com

میشم نعمتی / دکتری حقوق عمومی مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی

دریافت: ۱۳۹۷/۰۲/۱۰ - پذیرش: ۱۳۹۷/۰۶/۳۱

چکیده

زکات در فقه، میزان مشخصی از اموال اغنیاست که با شرایطی برای تحقق برخی اهداف و مصالح جامعه، مطابق اولویت‌هایی مشخص به صلاحدید ولی امر هزینه می‌گردد. در آبان ماه ۱۳۹۰ قانون زکات جمهوری اسلامی ایران در ۷ ماده به تصویب مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان رسید. قانون فعلی، فاقد رویکرد مالیه عمومی و با تکیه بر فقه فردی به دنبال تشویق و احیای زکات است. این قانون از حیث روشی، ساختاری و محتوایی، با ضعف‌هایی مواجه است. وضع یک قانون جامع، کامل و متقن، الزاماتی دارد. قانون پیشنهادی جامع و متقن زکات، بایستی افزون بر توجه به قواعد فقه حکومتی و اصول حاکمیتی باب زکات، اصول مالیه عمومی و اهداف خاص فرهنگی - اجتماعی، اقتصادی یا سیاسی - امنیتی مورد توجه شارع در وضع زکات را نیز مورد توجه قرار دهد. تحقیق حاضر با روش استنباط نظریه اقتصاد اسلامی و با رویکرد مالیه عمومی در اسلام، ضمن تبیین الزامات فقهی حکومتی و الزامات ناشی از اهداف تشریح زکات، قانون پیشنهادی را در دوازده ماده ارائه می‌کند.

کلیدواژه‌ها: زکات، قانون زکات، مالیه عمومی، فقه حکومتی.

طبقه‌بندی JEL: E62, E6, P4

پس از تشکیل حکومت اسلامی در مدینه، قانون زکات با نزول آیه شریفه «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا...» (توبه: ۱۰۳) وضع شد. ابتدا پرداخت زکات فطره در رمضان سال دوم هجری در مدینه واجب شد و پیامبر اکرم ﷺ دستور داد مردم را از این حکم آگاه سازند (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۴۹۷، ح ۲). پس از یک سال نیز فرمان داد که زکات را بپردازند (قرائی، ۱۳۸۸، ص ۱۳۷). البته آنچه در مدینه واجب شد، آن زکاتی است که دارای نصاب و مقدار خاص است؛ وگرنه اصل زکات در مکه واجب بوده است (ابن کثیر، ۱۴۰۱ق، ج ۷، ص ۱۵۱). در سال نهم با تثبیت پایه‌های حکومت اسلام و تشکیل جامعه مسلمانان، بیت‌المال تأسیس و زکات با برنامه‌ای منظم استقرار یافت (مکارم، ۱۳۸۷، ج ۱۴، ص ۱۹۷).

زکات و سایر انفاقات، توسط مأموران پیامبر اکرم ﷺ و امیرالمؤمنین ﷺ جمع‌آوری می‌گردید (علوی، ۱۳۷۶، ص ۲۶) و تا زمان امام سجاد ﷺ بین جامعه شیعه و اهل سنت در پرداخت زکات، تمایزی وجود نداشت. پس از آن، میان پیروان اهل بیت ﷺ هویت مستقلی یافت و ائمه معصومین ﷺ دستورالعمل‌هایی را در مورد دریافت و مصرف زکات ارائه نمودند (اخلاقی و صفری فروشانی، ۱۳۹۳، ص ۲۰۰-۲۰۱). صادقین ﷺ تقسیم زکات را غالباً بر عهده خود افراد می‌گذاشتند. به‌مرور، نهاد و کالت امامان شیعه استقرار پیدا کرد و از زمان امام کاظم ﷺ این شبکه گسترش و سازمان یافت و زکات نیز توسط همین شبکه طبق دستور امام ﷺ دریافت و در موارد لازم مصرف می‌شد (اخلاقی و صفری فروشانی، ۱۳۹۳، ص ۲۰۵-۲۰۹). برخی منابع، از کثرت وجوهات شرعی که در غیبت صغری از طریق وکلا و نایبان برای امام زمان ﷺ می‌رسید، خبر داده‌اند (امین، ۱۴۰۳ق، ج ۶ ص ۳۷۸).

در دوران حضور، وکلا فرایض مالی را سازمان‌دهی می‌کردند و نیازمندان جامعه شیعه را تحت پوشش حمایتی خود قرار می‌دادند. در دوره غیبت صغری، فرایض مالی زیر نظر امام ﷺ در موارد لازم مصرف می‌شد. با درگذشت آخرین نایب خاص در این دوره، وکلا ضمن متوقف کردن فعالیت‌های خود، از جمع‌آوری خمس و وجوهات امتناع ورزیدند (طوسی، ۱۳۹۸ق، ص ۲۵۵). با گذشت زمان و احساس نیاز به تدبیر امور شیعیان، وجوهات و زکات به فقها و علما ارجاع شد. این امر در اوایل شکل‌گیری روحانیت شیعه به صورت پنهانی انجام می‌گرفت و سرانجام علنی شد (اخلاقی، ۱۳۸۴، ص ۱۷۷).

زکات یکی از عناصر مالیّه عمومی اسلام و تحت ضوابط آن قرار دارد. قرآن کریم در مصارف زکات، سهمی برای عاملین و سهمی به‌عنوان «فی سبیل الله» مقرر فرموده است. مفهوم عام «فی سبیل الله»، تمامی امور عام‌المنفعه را - که از جمله وظایف حاکمیت است - شامل می‌گردد.

جمهوری اسلامی ایران تا آبان ماه ۱۳۹۰ که قانون زکات در ۷ ماده به تصویب مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان رسید، فاقد قانون زکات بود. پیش از این در مقاله‌ای با عنوان «نقد و بررسی قانون زکات و ارائه راهکارهای اصلاحی» (رجائی و نعمتی، ۱۳۹۷) قانون مزبور نقد و بررسی شد. پرسش اصلی این است که قانون

مطلوب چه قانونی است؛ چه الزاماتی دارد و چه اهدافی را باید دنبال کند؟ تحقیق حاضر با روش استنباط نظریه اقتصاد اسلامی (ر.ک: رجائی و خطیبی، ۱۳۹۶) و با رویکرد مالیه عمومی در اسلام، ضمن تبیین الزامات فقهی حکومتی و الزامات ناشی از اهداف تشریح زکات، قانون پیشنهادی را در دوازده ماده ارائه می‌کند.

۱. پیشینه

اصلی‌ترین منبع بحث زکات، کتاب و سنت است. قرآن کریم زکات مصطلح را با واژه‌های «زکات»، «صدقه»، «انفاق» و «اطعام» بیان کرده و از مطلق زکات با لفظ صدقه یاد نموده است. در مقابل، زکات را به علت پاک‌کننده و تزکیه‌کننده بودنش، صدقه نامیده‌اند. در بسیاری از سوره‌ها، کلمه «زکات» به کار برده شده، که منظور از آن همان انفاق است (رجائی، ۱۳۸۱، ص ۱۸۶). قرآن کریم تصریح می‌کند که اگر مؤمنان حاکمیت پیدا کنند، اقامه نماز کرده، زکات می‌دهند و امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند و این وصف مجموع است، نه فرد. تشکیل بیت‌المال، مانند جهاد، از شئون حکومت به شمار می‌رود (رجائی، ۱۳۸۱، ص ۱۸۷). زکات در قرآن نماد واجبات مالی دانسته شده است؛ چنان که نماز نماد واجبات عبادی است (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۴، ص ۴۵۲).

کتاب متعدد فقهی با عنوان «کتاب الزکات» تألیف شده‌اند که غالباً ابواب آن تابع مجموعه روایات نقل شده در کتب روایی هستند و وظایف افراد مسلمان را نسبت به زکات تبیین می‌کنند. در برخی موارد به وظایف حکومت در قبال زکات نیز پرداخته شده است که از آن جمله می‌توان به *الزکاة فی شریعة الإسلامیه الغراء* که تقریر درس فقه حضرت امام خمینی^ع است و *کتاب الزکاة* از حسینعلی منتظری در بین شیعه اشاره نمود. اهل سنت با توجه به حضور در عرصه‌های حکومتی، بیش از شیعیان به طرح مباحث حکومت و زکات توجه داشته‌اند؛ از این میان *کتاب الزکاة یوسف القرضاوی* از علمای معاصر اهل سنت را می‌توان ذکر نمود. در حیطه آثار دانشگاهی، پایان‌نامه‌های متعددی در مورد زکات مانند *سیر تحول احکام زکات در فقه اسلامی* اثر مجید حسنی با رویکرد تاریخی، و *اهمیت زکات در فقه امامیه و راه‌های احیای آن* اثر سیدعنان لاچوردی بر محور فقه فردی تألیف شده و کمتر به جنبه حکومتی زکات و خصوصاً قانون زکات توجه شده است.

در خصوص قانون زکات ایران، تنها کتاب *نهادهای مالی زکات در کشورهای اسلامی و جمهوری اسلامی ایران* اثر مهدی اسماعیل پور (۱۳۹۲)، منتشر شده است که بیش از پرداختن به نقایص و رفع عیب از قانون زکات، رویکرد مقایسه و تطبیق دارد.

محمد اسماعیل توسلی (۱۳۸۴) در کتاب *امکان سنجی اجرای زکات در ایران*، قوانین زکات چند کشور اسلامی را مورد مطالعه تطبیقی قرار داده است. سیدضیاء الدین کیاءالحسینی با عنوان *ملاحظات اجرایی در پیاده‌سازی مالیات‌های اسلامی*، نسبت به تصویب قانون زکات و توجه نکردن به سایر مالیات‌های اسلامی مانند خمس،

متعرض شده و برخی مشکلات تقنینی و اجرایی مالیات‌های اسلامی را برشمرده است. با وجود این، تاکنون تحقیقی درباره قانون پیشنهادی زکات صورت نگرفته است.

همچنین رجایی و نعمتی (۱۳۹۷) در مقاله **نقد قانون زکات و ارائه راهکارهای اصلاحی** به تبیین اشکالات قانون زکات و تأکید بر جنبه الزامی و حکومتی پرداخته‌اند. پژوهش حاضر، تکمیل مقاله یادشده است که با مراجعه به منابع فقهی و روایی شیعه با روش استنباط نظریه اقتصاد اسلامی و رویکرد مالیه عمومی به زکات، نگارش یافته است. مزیت مقاله حاضر این است که افزون بر تبیین الزامات تشریح زکات، قانون پیشنهادی را در دوازده ماده به شکل ابداعی، همراه با مقایسه با قانون فعلی، ارائه می‌کند.

۲ الزامات قانون پیشنهادی زکات

وضع یک قانون جامع، کامل و متقن، الزاماتی دارد. قانون پیشنهادی جامع و متقن زکات، بایستی افزون بر توجه به قواعد فقه حکومتی و اصول حاکمیتی باب زکات، اصول مالیه عمومی و اهداف خاص مورد توجه در وضع زکات را نیز مورد توجه قرار دهد. در ادامه، الزامات یادشده به اختصار ذکر می‌گردد.

۲-۱. الزامات ناشی از اهداف تشریح زکات

شارع مقدس با وضع زکات، اهدافی را دنبال کرده است. این اهداف ممکن است فرهنگی اجتماعی، اقتصادی یا سیاسی امنیتی باشند. قانونی مطلوب است که حاصل وضع و اجرای آن، جامعه را در رسیدن به آن اهداف کمک کند.

۲-۱-۱. اهداف فرهنگی اجتماعی

تقویت بنیان‌های اعتقادی (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۱، ح ۱۵۸۸؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۳، ص ۱۸، ش ۳۸؛ حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۱۲-۱۳، ح ۷)؛ تطهیر، تزکیه (توبه: ۱۰۳) و ترویج ارزش‌های اخلاقی (طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۳، ص ۱۸؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۸، ح ۱۵۸۰)؛ مسئولیت‌پذیری اجتماعی و استحکام پیوندهای خانوادگی و اجتماعی (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۷، ح ۱۵۷۸؛ حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۱۲-۱۳، ح ۷ و ص ۲۴۵-۲۴۷، ح ۱ تا ۶).

۲-۱-۲. اهداف اقتصادی

تطهیر اموال: در آیه ۱۰۳ سوره مبارکه توبه آمده است: «ای پیامبر! از اموال آنها صدقه‌ای (به‌عنوان زکات) بگیر تا به‌وسیله آن، آنها را پاک سازی و پرورش دهی». عده‌ای از مفسران، تطهیر را به پاک‌سازی از گناه، و تزکیه را به رشد و بالا بردن مقام تا درجه مخلصان گرفته‌اند؛ برخی تطهیر را پاک کردن از گناه و پاک شدن روح، و تزکیه را رشد مال تفسیر کرده‌اند؛ بعضی نیز تزکیه را مبالغه در تطهیر دانسته‌اند (ر.ک: رجائی، ۱۳۸۱، ص ۲۳۲)؛ عده‌ای دیگر از

صاحب نظران، تطهیر اموال را از اهداف زکات برشمرده‌اند (محقق حلی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۸۵؛ موسوی عاملی، ۱۴۱۱ق، ج ۵، ص ۹؛ مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۳، ص ۲۳)؛

فقرزدایی، توازن و کاهش مشکلات مالی جامعه: زکات انتقال درآمد از طبقات متوسط به بالا به طبقات محروم است. طبیعی است که این انتقال، بسته به میزان آن، سبب کاهش فقر و کم شدن شکاف طبقاتی خواهد شد (توبه: ۶۰؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۴۱ تا ۵۴۳، ح ۴؛ حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۱۰، ح ۲)؛
رشد تولید و ترغیب به فعالیت اقتصادی و کسب حلال (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۰۷، ح ۱۵۸۰).

۲-۱-۳. اهداف سیاسی امنیتی

توجه به جایگاه ویژه امامت در جامعه اسلامی (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۰۷، ح ۱۵۷۷ و ح ۱۶۰۵)؛ تأمین بودجه حکومت اسلامی (توبه: ۶۰؛ آیه شریفه، وظایف حکومت را برمی شمارد)؛ برقراری امنیت (توبه: ۶۰؛ مصداق یقینی «فی سبیل الله»، جهاد است).

۲-۲. الزامات فقهی

زکات در فقه، میزان مشخصی از اموال اغنیاست (حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۱۰، ح ۲) که با شرایطی برای تحقق برخی اهداف و مصالح جامعه، مطابق اولویت‌هایی مشخص (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۳۱۲؛ مکارم، ۱۳۸۷، ج ۸، ص ۴-۶؛ حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۲۴۵، ح ۱-۵) به صلاحدید ولی امر هزینه می‌گردد (حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۲۱۱، ح ۴). زکات بر دو قسم است: زکات مال و زکات فطره (صدوق، ۱۴۱۸ق، ص ۲۰۳؛ مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۴۷؛ موسوی، ۱۴۱۵ق، ص ۲۲۷ و ۲۲۸؛ طوسی، ۱۴۱۴ق، ص ۱۲۹؛ بحرانی، ۱۴۰۵ق، ج ۱۲، ص ۲۵۷)؛ و هر یک، واجب یا مستحب است. مسائل فقهی باید در قانون مطلوب زکات ملاحظه شود؛ از جمله:

۲-۲-۱. اموال متعلق زکات

مشهور فقهای شیعه اموال متعلق زکات واجب را نه مورد می‌دانند (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۳۲؛ طوسی، ۱۳۷۵ق، ص ۲۷۶؛ طباطبائی یزدی، ۱۴۰۹ق، ج ۴، ص ۲۸؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۱۳). برخی نیز اموال متعلق زکات را با نظر ولی امر قابل توسعه به موارد دیگری می‌دانند (جعفری، ۱۴۱۹ق، ص ۶۸-۷۰). قانون باید زکات موارد نه‌گانه را الزامی بداند و به قابلیت توسعه موارد توجه نماید. همچنین توجه به نظر فقهای اهل سنت، ضروری است.

۲-۲-۲. شرایط وجوب

بلوغ، عقل، حریت، مالکیت، تمکن از تصرف در مال و نصاب، از شرایط وجوب زکات است. همچنین زمان وجوب پرداخت در هر قسم از اموال متعلق زکات، معین شده است (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۰ به بعد؛ سبحانی،

۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۱۱؛ منتظری، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۶). پرداخت زکات قبل از وجوب آن، امکان پذیر نیست؛ مگر در قالب قرض به مستحق و سپس ابرای ذمه او در زمان وجوب و محاسبه قرض به عنوان زکات، مشروط به بقای استحقاق تا زمان وجوب (حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۲۹۹-۳۰۳).

پس از کسر هزینه‌های انجام شده، زکات باقی مانده مال پرداخت می‌شود (طباطبایی یزدی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۲۹۳-۲۹۴، مسأله ۱۶؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۵ق، ج ۲، ص ۴۳). هزینه حمل مال زکات بر عهده مالک است؛ مگر اینکه پرداخت کننده، به دستور فقیه آن را حمل نماید (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ص ۱۳۷).

۲-۲-۳. مصارف زکات

مصارف منصوص زکات عبارت است از: فقراء، مساکین، عاملین زکات، مؤلفه قلوبهم، بردگان، قرضمندان، «فی سبیل الله» و در راه ماندگان (توبه، ۶۰). عنوان «فی سبیل الله» مصادیق زیادی دارد؛ می‌توان آن را مصالح عمومی جامعه اسلامی دانست (نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۵، ص ۳۶۸؛ صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۹، ح ۱۶۰۲ و ص ۳۳۸، ح ۱۶۳۳؛ همدانی، ۱۴۱۶ق، ص ۱۰۱؛ موسوی خمینی، ۱۴۲۵ق، ج ۱، ص ۳۳۸).

موارد منع مصرف زکات عبارتند از: افراد متمکن از درآمد؛ افرادی که هزینه سالانه خود را دارند؛ زکات غیرهاشمی برای هاشمی؛ بدهکاری ناشی از دیه در نزاع‌های طایفه‌ای (ناشی از جاهلیت و تعصب)؛ افراد بی‌مبالات به اموال مردم؛ کفار؛ فرّج منحرف و بدعت‌گذار؛ معارضین و افراد نافرمان از ولی امر؛ معارضین و مبارزه‌کنندگان با ولایت اهل بیت (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ص ۵۷-۷۰)؛ افراد واجب النّفقه شخص مؤدی (طوسی، ۱۴۲۶ق، ج ۶، ص ۳۳۵، ح ۹۲۷)؛ بدهکاری حاصل از اسراف و زیاده‌روی (حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۲۱۲، ح ۷)؛ اهل معصیت (حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۲۹۸، ح ۱)؛ افراد غیربالغ و غیرعاقل (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ص ۱۲۲).

۲-۲-۴. ضمان

زکات، به عین اموال تعلق می‌گیرد (طوسی، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۲۰۱؛ عاملی، ۱۴۱۲ق، ص ۱۸۶؛ انصاری، ۱۴۱۴ق، ص ۱۹۸) و پرداخت آن، وجوب فوری دارد. مؤدی در صورت قصور و تقصیر در اخراج زکات، ضامن است (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۵۲۳، ح ۴؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۱۷؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۵، ص ۴۶)؛ اما در صورت عزل بدون افراط و تفریط، ضامن نخواهد بود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۵۵۳-۵۵۴). اگر مالک در تشخیص مستحق، ضوابط عقلانی را مراعات نماید، ضامن نیست؛ در غیر این صورت، ضامن خواهد بود (مفید، ۱۴۱۳ق، ص ۲۵۹؛ حلبی، ۱۴۰۳ق، ص ۱۷۳؛ سبحانی تبریزی، ۱۴۲۴ق، ج ۲، ص ۸۹-۹۰).

اصل بر عدم تکرار پرداخت زکات است، مگر در موارد زیر: پرداخت با فقدان شرایط وجوب؛ پرداخت قبل از زمان وجوب (طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۴۳؛ کیدری، ۱۴۱۶ق، ص ۱۱۷)؛ پرداخت صوری (طوسی، ۱۴۲۶ق، ج ۴،

ص ۹؛ تلف در صورت انتقال خودسرانه زکات از مکانی که در آن مستحق وجود داشته (حسینی عاملی، ۱۴۱۹ق، ج ۱۱، ص ۲۷۷؛ نجفی، ۱۴۰۴ق، ج ۱۵، ص ۱۲۹؛ حسینی روحانی قمی، ۱۴۱۲ق، ج ۷، ص ۱۳۷)؛ و پرداخت اختیاری به حکومت جائز بدون ضرورت یا اضطرار (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۱۳۵؛ طباطبایی حائری، بی تا، ص ۳۱۳).

۲-۳. الزامات حکومتی بودن زکات

زکات، بخشی از بیت‌المال مسلمین و امری حکومتی است و برای توزیع عادلانه درآمد و فراهم‌سازی انجام وظایف دولت، امری ضروری است. قانون باید به وظایف حاکمیت در این زمینه توجه داشته باشد.

۲-۳-۱. الزامات اخذ زکات

در صورت مطالبه زکات توسط فقیه، پرداخت به وی واجب است. فقیه می‌تواند افراد را مجبور به پرداخت نماید (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۱۳۵). ولی امر می‌تواند از غیرمسلمانان ساکن سرزمین اسلامی به‌جای اخذ جزیه، زکات مضاعف بگیرد (حلی، ۱۴۱۵ق، ج ۹، ص ۳۲۸؛ منتظری، ۱۴۱۱ق، ج ۳، ص ۴۵۰).

حاکمیت در گرفتن زکات، نسبت به مؤدیان و عاملین، وظایفی مانند آگاه‌سازی مؤدیان، توجه به شرایط اقتصادی ایشان (عسر و حرج) و پذیرش و رسیدگی به اعتراضات آنان را بر عهده دارد (ر.ک: نعمتی، ۱۳۹۶، ص ۲۶۴).

عدم توسل به اجبار در اخذ زکات - مگر در مورد انکار اصل زکات (مانع الزکاة) یا در مورد ادعای خلاف واقع مبنی بر نبود زکات در اموال - از الزامات فقهی است. در موارد گوناگونی تصمیم‌گیری با ولی امر است؛ مانند تصمیم‌گیری درباره موارد استفاده از حیل شرعی برای فرار از زکات. همچنین اتخاذ تدابیر در زمینه تسهیل پرداخت زکات، با نظر ولی امر است (نعمتی، ۱۳۹۶، ص ۱۵۲-۱۷۴).

۲-۳-۲. الزامات مربوط به عاملین

حکومت اسلامی موظف به تأمین مالی عاملین زکات می‌باشد. عاملین با ارائه گزارش کار به مسئولین، باید آموزش‌های لازم را فراگیرند. همچنین آگاهی عاملین از پیامد اقدامات صحیح و تخلفات، ضروری است.

حکومت اسلامی موظف به نظارت آشکار و مخفیانه بر عملکرد عاملین و بررسی گزارش‌ها و شکایات واصله درباره عاملین است. در همین راستا، پس از کنترل دارایی‌های عاملین، اموال غیرمشروع و ناشی از تخلف، مسترد و متخلف از سمت خود برکنار و تخلف او به‌عنوان سوءسابقه‌ای مؤثر ثبت خواهد شد. این امر، نافی مجازات‌های دیگر نیست (نعمتی، ۱۳۹۶، ص ۱۷۵-۱۸۱).

۲-۳-۳. الزامات توزیع زکات

مالکیت اموال زکات، ابتدائاً «جهت مستحق» است. تشخیص مصالح مستحقین قبل از ایصال زکات به آنها، به عهده ولی امر است؛ از جمله، ضرورت توزیع زکات بین همه اصناف یا امکان پرداخت عین مال زکات یا قیمت آن به

مستحق، یا تبدیل عین زکوی به عین دیگر با اذن ولی امر می‌باشد. زکات پرداختی به مستحق نباید بیش از حد کفاف (هزینه یا ضروریات متعارف سالانه خود و افراد واجب‌النفعه‌اش) باشد؛ ولی در صورت پرداخت و کشف خلاف، ولی امر ضامن نیست.

اولویت‌ها در تقسیم زکات بین اصناف مستحق، عبارت‌اند از: اولویت اقتصادی و رفع فقر (طباطبائی، ۱۴۱۷ق، ج ۹، ص ۳۱۲؛ حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۱۰، ح ۲؛ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۱، ص ۵۴۱-۵۴۳، ح ۴)؛ اولویت مصرف در مکان اخذ زکات (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۴، ص ۱۳۱)؛ اولویت‌های اجتماعی و فرهنگی، شامل اقشار علما، صلحاء، ارحام، همسایگان، دوستان، درجه فقر بالاتر و افراد دارای عزت نفس بیشتر (حر عاملی، ۱۴۱۲ق، ج ۹، ص ۲۴۵ و ص ۲۶۱-۲۶۲)؛ و در نهایت، در صورت فقدان اولویت‌های مذکور، توزیع بین همه اصناف مستحق (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ص ۱۲۸).

۲-۳-۴. الزامات مربوط به اصول مالیه عمومی

برنامه‌ریزی زکات باید مبتنی بر اصول عبادی بودن، عدالت و تکافل اجتماعی (قرضاوی، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۱۰۱۹-۱۰۲۰؛ عنایه، ۱۴۱۴ق، ص ۴۵؛ مجلسی، ۱۴۰۸ق، ج ۱۶، ص ۱۶۶)، کارآمدی فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی، اعتماد و نظارت (نعمتی، ۱۳۹۶، ص ۱۸۷-۱۹۳) و مصلحت عمومی (ر.ک: نساء: ۵؛ اسراء: ۲۹؛ فرقان: ۶۷؛ نهج‌البلاغه، نامه ۲۵ و ۲۶) باشد.

برای ملاحظه این اصول، وجود نهاد مدیریتی و اجرایی در جمع‌آوری و مصرف زکات، ضروری است. علاوه‌براین، الزامی نمودن پرداخت زکات و سایر مالیات‌های اسلامی و ارائه الگوی مالیاتی روزآمد، از ضروریات است.

۳. قانون پیشنهادی زکات

توجه به الزامات یاد شده به صورت جامع در قانون پیشنهادی، ضروری است. مناسب بود ابتدا جایگاه، ضرورت و تناظر ماده قانونی پیشنهادی با الزامات پیش‌گفته ارائه می‌شد، سپس ماده قانونی طرح می‌گردید؛ ولی برای اختصار، تنها به بیان ماده قانونی و مقایسه هر ماده با ماده متناظر با قانون فعلی بسنده می‌شود. قانون پیشنهادی با توجه به نقش امامت (ولی فقیه در عصر غیبت) در زکات، در دوازده ماده زیر ارائه شده است:

۳-۱. ماده یک

«واژه‌های به‌کاررفته در این قانون، دارای تعاریف زیر می‌باشند:

زکات: واجب مالی می‌باشد که شامل زکات مال و زکات فطره - اعم از واجب و مستحب - است و با اهداف و اولویت‌هایی با نظر ولی فقیه، هزینه می‌شود.

اعیان زکوی: عین اموالی که حکم وجوب یا استحباب پرداخت زکات، به آن اموال تعلق گرفته است.

اهداف زکات: غرض شارع از وجوب زکات، که از طریق آیات، روایات یا حکم عقل بیان شده است. نصاب: میزانی از مال که با رسیدن مال بدان میزان، زکات واجب می‌شود. نرخ: نسبتی از مال دارای نصاب است که باید به‌عنوان زکات پرداخت شود. اولویت: جنبه برتری و رجحانی که منجر به اختصاص یافتن زکات برای مصرفی می‌گردد. عاملین: افرادی که برای جمع‌آوری و توزیع زکات مأموریت دارند. عزل: کنار گذاشتن زکات و عدم تصرف در آن در شرایط عدم امکان پرداخت تا زمانی که موقعیت پرداخت فراهم شود. مصارف زکات: گروه‌هایی هستند که شارع مقدس هزینه نمودن زکات به نفع آنان را واجب نموده است. صنف: هر یک از عناوین مربوط به مستحقین زکات، یک صنف می‌باشد. مؤلفه قلبیهم: کسانی هستند که به آنها جهت نزدیکی دل‌ها و جلب محبت و یاری‌شان، زکات داده می‌شود. نهادهای همسو: نهادها، ادارات و سازمان‌هایی مانند سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمان بهزیستی و بنیاد برکت، که هدف از تشکیل و فعالیت آنها با اهداف زکات مطابقت دارد».

۳-۱-۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده متناظر

ماده فوق، در قانون زکات فعلی ماده متناظری ندارد.

۳-۲. ماده دو

«در راستای عمل به آیه شریفه «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا» و اقامه فریضه عبادی زکات، به‌منظور تمرکزبخشی، سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی امور مربوط به زکات بر اساس اهداف عالیّه زکات و وظایف حکومتی اسلام، مانند تطهیر و تزکیه، رفع مشکلات اجتماعی با محوریت فقر و تحقق عدالت اجتماعی، شورای زکات با اذن و تحت نظر ولی فقیه تشکیل می‌شود. اعضای شورای زکات عبارت‌اند از:

نماینده ولی فقیه در شورا (رئیس شورا)

رئیس کمیته امداد امام خمینی (قائم‌مقام و دبیر شورا)

معاون برنامه و بودجه رئیس‌جمهور

وزیر کشور

وزیر جهاد کشاورزی

وزیر امور اقتصادی و دارایی

وزیر تعاون، کار و رفاه اجتماعی

رئیس سازمان صداوسیما جمهوری اسلامی ایران

رئیس شورای سیاست‌گذاری ائمه جمعه سراسر کشور

رئیس سازمان تبلیغات اسلامی

یک نماینده از کمیسیون اقتصادی مجلس شورای اسلامی با پیشنهاد کمیسیون و انتخاب مجلس به عنوان ناظر

رئیس سازمان اوقاف و امور خیریه

رئیس سازمان بهزیستی

که بر اساس اصل سوم و چهل و سوم قانون اساسی، تمامی اعضای شورا موظف به انجام اقدامات متناسب و لازم برای یاری و پیشبرد اهداف زکات در دستگاه‌های مربوطه، اعم از اجرایی، تقنینی و تبلیغی می‌باشند. شورا گزارش عملکرد سالانه خود را به همراه پیشنهادهای مربوط به سیاست‌های اخذ و مصرف زکات به ولی فقیه ارائه و برای اطلاع عموم، منتشر خواهد نمود.

تبصره ۱: دبیرخانه شورای زکات، در کمیته امداد امام خمینی * مستقر خواهد بود و مسئول جمع‌آوری و به مصرف رساندن زکات بر اساس سازوکار و سیاست‌گذاری مصوب شورای زکات است. دبیرخانه ملزم است در پایان هر سال، گزارش کار خود را به شورا ارائه نماید.

تبصره ۲: وظایف دبیرخانه و تقسیم وظایف اعضای شورا بر اساس آیین‌نامه اجرایی این قانون، که ظرف مدت نه ماه از تصویب این قانون توسط شورا تهیه و به تصویب هیئت وزیران می‌رسد، صورت خواهد گرفت؛ و تقسیم وظایف اعضای دبیرخانه، بر اساس دستورالعمل اجرایی صادره از سوی شورا خواهد بود.

تبصره ۳: در راستای اتقان در تصمیم‌گیری‌ها و سیاست‌گذاری‌ها بر حسب موارد، شورای زکات می‌تواند از نهادهای همسو مانند بنیاد برکت، بنیاد مسکن و... برای عضویت در شورا و شرکت در جلسات دعوت نماید.

۳-۲-۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

این ماده، متناظر به ماده یک قانون فعلی است و تفاوت‌هایی با آن دارد. این تفاوت‌ها عبارت‌اند از:

۱. با استفاده از آیه شریفه و تصریح به فریضه بودن، به اصل عبادی بودن زکات توجه شده است؛
۲. توجه به متمرکز نمودن قدرت اقتصادی و فرهنگی ناشی از زکات - که در قالب عبارت «تمرکزبخشی» آمده است - در قانون فعلی زکات وجود ندارد؛
۳. در قانون فعلی زکات به اهداف زکات توجه نشده است که در این ماده مورد توجه قرار گرفت؛
۴. در قانون فعلی، اذن ولی فقیه، اساس کار شورا قرار داده شده است؛ اما در ماده پیشنهادی علاوه بر اذن، شورا به‌طور مستمر تحت نظر رهبری قرار گرفت؛

۵. در ماده پیشنهادی، رؤسای دو نهاد همسو (سازمان اوقاف و امور خیریه و سازمان بهزیستی) در ترکیب اعضای شورا قرار گرفته‌اند. در تبصره سوم نیز اجازه به عضویت درآوردن سایر نهادهای همسو بر حسب موارد، به شورای زکات داده شده است؛

۶. مبنای ایجاد مسئولیت برای اعضای شورا، در عبارت «بر اساس اصل سوم و چهل و سوم قانون اساسی» بیان شده است که با برگرداندن این وظیفه به قانون اساسی، مطالبه وظیفه از اعضای شورا، اعم از اجرایی، تقنینی و فرهنگی توجیه می‌گردد؛ و از سویی، قانون زکات، قانونی ارگانیک و در راستای اجرای قانون اساسی معرفی می‌گردد؛ درحالی‌که در قانون فعلی، واگذاری وظیفه به اعضای شورا بر اساس اعمال ولایت مطلقه و کسب اذن از این مقام است؛

۷. ماده پیشنهادی تصریح می‌نماید که اعضای شورا «موظف به انجام اقدامات متناسب و لازم در جهت یاری و پیشبرد اهداف زکات» در حیطة اختیارات خود هستند؛

۸. شورای زکات «پیشنهاد‌های مربوط به سیاست‌های اخذ و مصرف زکات» را همراه با گزارش سالانه به ولی فقیه تقدیم می‌کند؛

۹. تبصره ماده یک قانون زکات فعلی، دبیرخانه زکات را به صورت مطلق مسئول جمع‌آوری و به مصرف رساندن زکات دانسته است؛ اما تبصره یک ماده پیشنهادی، قید «بر اساس سازوکار و سیاست‌گذاری مصوب شورای زکات» را بدان افزوده تا فعالیت دبیرخانه تحت تأثیر اراده و سلايق اشخاص قرار نگیرد؛

۱۰. سازوکار ارائه بودجه پیشنهادی شورا به دولت در قانون فعلی بیان نشده است؛ اما در ماده پیشنهادی، با عبارت «از طریق معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور به دولت ارائه و...»، تبیین گردید؛

۱۱. بحث آیین‌نامه اجرایی، در قانون فعلی در ماده هفت به صورت مستقل ذکر شده؛ ولی در ماده پیشنهادی در قالب تبصره دوم آمده است؛

۱۲. در قانون فعلی، اقدامات شورا و دبیرخانه و تقسیم وظایف اعضای آنها، به عهده آیین‌نامه اجرایی است؛ اما در ماده پیشنهادی، تقسیم وظایف اعضای دبیرخانه «بر اساس دستورالعمل اجرایی صادره از سوی شورا» می‌باشد. در این صورت، انجام تغییر در وظایف اعضای دبیرخانه به‌عنوان نهادی اجرایی که با مشکلات متعددی درگیر است، بر اساس اصل سهولت، تسهیل می‌گردد؛

۱۳. عنوان «معاونت برنامه‌ریزی و نظارت راهبردی رئیس‌جمهور» به دلیل تبدیل شدن این معاونت به دو معاونت برنامه و بودجه و معاونت توسعه مدیریت و سرمایه انسانی رئیس‌جمهور، در طرح پیشنهادی تغییر و از عنوان معاونت برنامه و بودجه استفاده شد.

۳-۳. ماده سه

«شورای زکات دارای شخصیت حقوقی مستقل است و علاوه بر تعیین سازوکارها و سیاست‌های جمع‌آوری و مصرف زکات به صورت متمرکز، موظف است اولویت‌هایی را که در اخذ و مصرف زکات وجود دارد، تصویب و به دبیرخانه زکات اعلام نماید. شورا موظف است در تنظیم راهکارها و سیاست‌ها، عبادی بودن، عدالت اجتماعی و مصالح عمومی جامعه را بر مبنای نظر ولی فقیه مراعات نماید و پیگیر اجرای سیاست‌ها و سازوکارهای مصوب، توسط دبیرخانه زکات باشد.

تبصره ۱: با توجه به اذن ولی فقیه، شورا می‌تواند به دبیرخانه زکات اجازه دهد بخشی از درآمد زکات را به آموزش و مهارت‌افزایی برای توانمندسازی و اشتغال فقرا اختصاص دهد. فعالیت‌های دستگاه‌هایی که به‌منظور تحقق اهداف زکات با استفاده از بودجه زکات انجام می‌شود، با کسب نظر ولی فقیه، از معافیت مالیاتی برخوردار خواهد بود.

تبصره ۲: نهادها و سازمان‌های همسو در تحقق اهداف زکات، مانند سازمان اوقاف و امور خیریه و سازمان بهزیستی، موظفانند علاوه بر در اختیار قرار دادن اطلاعات و تجارب، در صورت استفاده از بودجه زکات در طرح‌های اجرایی خود، از سیاست‌گذاری شورای زکات تبعیت نمایند».

۳-۳-۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

موارد افتراق ماده یا مواد قانون فعلی زکات که متناظر با ماده پیشنهادی جدید است، عبارت‌اند از:

۱. قانون فعلی زکات به شخصیت حقوقی شورای زکات اشاره نکرده؛ که در ماده پیشنهادی، با عبارت «دارای شخصیت حقوقی مستقل است»، بدان تصریح شده است؛
۲. در تبیین وظایف شورای زکات، قانون فعلی توجهی به اصل تسهیل و صرفه‌جویی نداشته؛ اما ماده پیشنهادی با عبارت «تسهیل در امور و صرفه‌جویی در هزینه‌ها را مد نظر قرار دهد»، به این اصول توجه نموده است؛
۳. ماده سوم قانون فعلی به صورت مطلق مقرر داشته است: «هرگونه اقدام در مورد زکات، از قبیل جمع‌آوری و اولویت‌های مصرف آن، مطابق نظر ولی فقیه و با اذن ایشان انجام می‌گیرد» و سازوکاری برای تعیین این اولویت‌ها مشخص نشده است؛ درحالی‌که در ماده پیشنهادی، اولویت‌ها با پیشنهاد شورا به تصویب ولی فقیه می‌رسد؛
۴. شورا ملزم به رعایت عبادی بودن، عدالت اجتماعی و مصالح عمومی جامعه در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی شده است؛
۵. در قانون فعلی، نهادی برای پیگیری اجرای سیاست‌ها و سازوکارهای تعیین‌شده توسط دبیرخانه مشخص نشده؛ ولی در ماده پیشنهادی، خود شورا موظف به این امر شده است.
۶. قانون فعلی در مورد تخصیص بخشی از زکات به آموزش و مهارت‌افزایی برای توانمندسازی و اشتغال فقرا ساکت است.
۷. از تکلیف نهادها و سازمان‌های همسو با شورای زکات به همکاری با این شورا، در قانون فعلی ذکری به میان نیامده است. در ماده پیشنهادی، این نهاد و سازمان‌ها «موظفانند علاوه بر در اختیار قرار دادن اطلاعات و تجارب، در طرح‌هایی که از بودجه زکات استفاده می‌شود، از سیاست‌گذاری شورای زکات تبعیت نمایند».

۳-۴. ماده چهارم

«با موافقت شورای مرکزی زکات، شوراهای زکات در استان، شهرستان و بخش به شرح ذیل تعیین می‌گردند و مسئولیت تطبیق سیاست‌گذاری‌های کلی انجام‌شده توسط شورای مرکزی را با شرایط مناطق استقرار به عهده خواهند داشت:

۱. شورای استان عبارت‌اند از امام جمعه مرکز استان به‌عنوان رئیس شورا، مدیر کل کمیته امداد امام خمینی (ره) استان به‌عنوان دبیر، استاندار، مدیران کل جهاد کشاورزی، اموراتصادی و دارایی، بهزیستی، مدیر صداوسیما، رئیس سازمان تبلیغات اسلامی، رئیس سازمان اوقاف و امور خیریه، رئیس سازمان بهزیستی.
  ۲. شورای شهرستان عبارت‌اند از امام جمعه به‌عنوان رئیس، رئیس شاخه کمیته امداد امام خمینی (ره) به‌عنوان دبیر، فرماندار، رئیس اداره بهزیستی، مدیر جهاد کشاورزی، رئیس اداره امور مالیاتی، رئیس سازمان تبلیغات اسلامی، رئیس سازمان اوقاف و امور خیریه، رئیس سازمان بهزیستی و سه نفر معتمد محلی.
  ۳. شورای بخش عبارت‌اند از امام جمعه به‌عنوان رئیس، رئیس شاخه کمیته امداد امام خمینی (ره) به‌عنوان دبیر، و از هر دهستان تابع بخش، یک نفر معتمد محلی به انتخاب امام جمعه.
- تبصره: شورای مرکزی زکات موظف به برنامه‌ریزی جهت ایجاد وحدت رویه، نظارت و مشارکت مؤثر استانداران، فرمانداران، بخشداران، شوراهای اسلامی شهر و روستا و ائمه جمعه و جماعات سراسر کشور در اجرای این قانون است.»

۳-۴-۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

ماده ۵ قانون زکات فعلی، متناظر با ماده پیشنهادی فوق است. ماده چهار پیشنهادی، در ترکیب اعضای شورای مرکزی زکات (مندرج در ماده یک قانون فعلی)، تغییراتی را انجام داده است. در ماده پیشنهادی، رئیس سازمان اوقاف و امور خیریه به اعضای شورای زکات استان و شهرستان افزوده شده است تا هماهنگی بهتری در برنامه‌ریزی زکات انجام شود. بدین منظور، در استان‌هایی که بنیاد برکت به‌طور فعال عمل می‌کند، حضور نماینده بنیاد برکت نیز در این شورا امکان دارد.

در مورد شورای زکات شهرستان، از آنجاکه مؤدیان باید به شورا اعتماد داشته باشند و بتوانند مشکلات خود را علاوه بر انتقال از طریق دبیرخانه، به صورت مستقیم نیز به اطلاع شورا برسانند، سه نفر معتمد محلی پیش‌بینی شده است. شورای بخش نیز که در قانون فعلی دارای دو معتمد محلی به انتخاب امام جمعه است، برای ایجاد توازن و توجه بیشتر به مناطق مختلف روستایی، از هر دهستان یک نفر معتمد محلی را به عضویت شورا در آورده است. تبصره این ماده، «ایجاد وحدت رویه» بین شوراها را متذکر شده است.

۳-۵. ماده پنج

«اطلاع‌رسانی تفصیلی از امور مربوط به زکات، اعم از اهداف، برنامه‌ریزی‌ها، شرایط، نصاب و مانند آن، هرچند در این قانون آمده باشد، توسط دبیرخانه و با همکاری دستگاه‌های دارای مسئولیت تبلیغی که مدیران آن عضو شورا هستند، خواهد بود.»

تبصره ۱: در کلیه اقدامات مربوط به امر زکات، نظر ولی فقیه مراعات می‌شود، مگر در مورد تبصره ماده (۸) و موارد مشابه که طبق نظر دیگر مراجع فقهی، اموال جدیدی مشمول زکات شوند.

تبصره ۲: معیار در تحقق شرایط و تعلق زکات، اظهار مؤدی است، مگر در موارد ظهور خلاف».

۳-۵-۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

ماده پیشنهادی، در قانون فعلی ماده متناظری ندارد.

۳-۶. ماده شش

«شورای زکات موظف است در سیاست‌گذاری برای زکات، موارد زیر را ملاحظه نماید:

حفظ کرامت و رضایتمندی مؤدیان؛

تأدیه حقوق مستحقین و حفظ کرامت آنان؛

توجه به شرایط اقتصادی مؤدی (به‌ویژه عسر و حرج) و تسهیل پرداخت بر اساس آن؛

پذیرش و رسیدگی به اعتراضات مؤدیان و مستحقین؛

تبصره ۱: شورای زکات موظف است نسبت به موارد زیر با رعایت اصل ۷۴ قانون اساسی اقدام نماید:

تهیه و تنظیم مقررات پیشنهادی جهت تشویق و تنبیه مؤدیان و عاملین زکات با مشورت وزارت امور اقتصادی و دارایی؛

تهیه و تنظیم مقررات پیشنهادی تشکیل هیئت حل اختلافات زکات برای رسیدگی به دعاوی و اختلافات

پیرامون عملکرد دبیرخانه زکات با عاملین و مؤدیان؛

تهیه و تنظیم مقررات پیشنهادی نظارت بر رفتار و اموال عاملین زکات.

تبصره ۲: شورای زکات موظف است دستورالعمل آموزش و به‌کارگیری عاملین را تهیه و به دبیرخانه

زکات ابلاغ نماید».

۳-۶-۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

در قانون زکات فعلی، ماده‌ای متناظر با ماده پیشنهادی و تبصره دوم آن وجود ندارد. ماده ششم قانون فعلی، سیاست‌های تبلیغی و تشویقی در جهت ترغیب مردم به ادای زکات را به آیین‌نامه اجرایی موکول کرده است. با وجود این، در ماده چهارم و تبصره یک آن، اقدامی تشویقی (در قالب اختصاص معادل بودجه جمع‌آوری شده زکات به علاوه ده درصد توسط دولت به منطقه جمع‌آوری زکات) گنجانده شده است. این امر، با تفویض سیاست‌گذاری تشویقی به شورای زکات منافات داشته و علاوه بر آن، تحمیل هزینه بر حکومت اسلامی است. در صورتی که زکات باید منبع درآمد بیت‌المال باشد، نه ایجاد هزینه.

۷-۳. ماده هفت

«شورای زکات موظف است تدابیر و سیاست‌های لازم را برای اخذ زکات از دارایی‌های زیر، اتخاذ کند:

الف) دارایی‌های متعلق زکات ایرانیان مقیم سایر کشورها؛

ب) دارایی‌های خارجی متعلق زکات، مربوط به ایرانیان مقیم کشور؛

ج) دارایی‌های متعلق زکات غیر ایرانی‌های مقیم ایران.

تبصره: وزارت اقتصاد و دارایی مکلف است حداکثر نه ماه پس از وضع این قانون، سازوکارهای دریافت زکات مشمول این ماده را تنظیم کند و به تصویب هیئت وزیران برساند.

۷-۳. ۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

ماده پیشنهادی یاد شده، در قانون فعلی ماده متناظری ندارد.

۸-۳. ماده هشت

«اموال متعلق زکات واجب عبارت‌اند از: غلات اربع (گندم، جو، خرما و کشمش)؛ انعام ثلاثه (شتر، گاو و گوسفند) و نقدین (طلا و نقره). اگر ولی فقیه اموال دیگری را متعلق زکات واجب بداند، پرداخت زکات آن اموال، لازم خواهد بود.

تبصره: پرداخت زکات اموال برای مذاهب اسلامی، بر اساس نظر مشهور فقهای آن مذاهب خواهد بود. بدین منظور، مراجع فقهی این مذاهب که تحت پوشش هر یک از شوراهای استانی، شهرستان و یا بخش زکات هستند، موظف به تعیین منابع زکات و اعلام آن به شورای زکات خواهند بود. همچنین است در صورت تغییر (کاهش یا افزایش) منابع مذکور».

۸-۳. ۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

قانون فعلی، ماده متناظری با این ماده ندارد.

۹-۳. ماده نه

«زکات به عین اموال تعلق می‌گیرد و پرداخت آن فوری است. بر اساس سیاست‌گذاری شورای زکات، دبیرخانه امکان دریافت قیمت یا عین دیگری را به‌جای اعیان زکوی دارد. شورای زکات موظف است برای دریافت عین غلات و انعام ثلاثه به‌عنوان زکات، از طریق وزارت جهاد کشاورزی تدابیر لازم را اتخاذ نماید.

تبصره ۱: اصل بر عدم تکرار پرداخت زکات است، مگر در موارد زیر:

الف) پرداخت با فقدان شرایط وجوب؛

ب) پرداخت قبل از زمان وجوب؛

ج) پرداخت صوری زکات؛

د) کشف خلاف در تشخیص و پرداخت به مستحق توسط مؤدی بدون رعایت ضوابط عرفی و عقلایی.

تبصره ۲: تلف زکات در صورت کوتاهی مؤدی در پرداخت زکات، موجب ضمان است. مؤدی در صورت عزل زکات و عدم قصور در پرداخت، ضامن نخواهد بود. همچنین، تلف زکات در صورت انتقال خودسرانه از محلی که در آن مستحق وجود داشته، موجب ضمان خواهد بود. تشخیص موارد مذکور در این ماده با رعایت تبصره ۲ ماده پنج به عهده دبیرخانه زکات است.»

۳-۹-۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

ماده پیشنهادی، در قانون فعلی ماده متناظری ندارد.

۳-۱۰-۱. ماده ده

«مصارف زکات عبارت است از: فقرا، مساکین، عاملین زکات، مؤلفه قلوبهم، بردگان، قرضمندان، فی سبیل الله و در راه ماندگان. تطبیق عناوینی مانند «فی سبیل الله» بر مصادیق کنونی، همچنین تشخیص مصالح این اصناف و کمیت و کیفیت پرداخت به هر صنف، توسط شورای زکات و با اذن و نظر ولی فقیه خواهد بود.

تبصره ۱: موارد منع مصرف زکات عبارت‌اند از:

معارضین با فرامین ولی امر؛

معارضین و مبارزه کنندگان با ولایت اهل بیت علیهم‌السلام؛

افراد واجب‌النفقة شخص مؤدی؛

پرداخت بیش از میزان کفاف و نیازهای متعارف سالانه شخص مستحق و افراد واجب‌النفقة او؛

زکات غیرهاشمی برای هاشمی؛

کفار (غیر از مؤلفه قلوبهم)؛

فرق منحرف و بدعت‌گذار؛

افرادی دارای درآمد مکفی و افراد واجب‌النفقة پرداخت کننده؛

تأدیه دیون حاصل از اسراف و زیاده‌روی؛

بدهکاری ناشی از دیه در نزاع‌های طایفه‌ای (ناشی از جاهلیت و تعصب)؛

افراد بی‌مبالات به اموال مردم؛

اهل معصیت به صورت آشکار؛

خارج از اولویت‌های تعیینی و سیاست‌گذاری‌های انجام شده از سوی شورای زکات.

تبصره ۲: با تأیید ولی فقیه، رعایت اولویت‌های زیر در سیاست‌گذاری مصرف زکات، از سوی شورا الزامی است:

(الف) اولویت اقتصادی (رفع فقر)؛

(ب) اولویت جغرافیایی (مکان اخذ زکات)؛

(ج) اولویت‌های اجتماعی و فرهنگی (مانند ارحام، همسایگان، دوستان، درجه بالاتر فقر، افراد با عزت نفس بیشتر)؛

تعیین این اولویت‌ها با توجه به اذن ولی فقیه به عهده شورای زکات است و مصادیق این اولویت‌ها با تأیید دبیرخانه زکات خواهد بود.

تبصره ۳: اختیارات افراد در امر زکات ناشی از نمایندگی ولی فقیه یا عضویت در شورا یا دبیرخانه زکات، منافاتی

با رعایت سیاست‌گذاری انجام‌شده توسط شورای زکات ندارد و اعضا باید در آن چهارچوب اقدام نمایند».

۳-۱۰-۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

ماده ۴ قانون فعلی زکات، بدون بیان مصارف، از عبارت «مصارف اهداف این قانون» استفاده کرده است. در تبصره دوم ماده سوم قانون فعلی زکات، به صورت کلی مقرر شده است: «هرگونه اقدام در مورد زکات، از قبیل جمع‌آوری و اولویت‌های مصرف آن، مطابق نظر ولی فقیه و با اذن ایشان انجام می‌گیرد». بر این اساس، شورا هیچ معیاری برای تعیین اولویت غیر از نظر رهبری نخواهد داشت؛ درحالی‌که اولویت‌های متعددی در فقه ذکر شده است. تبصره دوم ماده پیشنهادی، اولویت‌هایی را که در فقه بیان شده‌اند، در قالب چند بند ارائه نموده است و شورا می‌تواند با مدنظر قرار دادن مجموع این اولویت‌ها، برای مصرف زکات برنامه‌ریزی نماید. همچنین می‌تواند با تطبیق اولویت‌ها بر مسائل روز و تصویب ولی فقیه اقدام نماید.

۳-۱۱. ماده یازده

«با مطالبه ولی فقیه، پرداخت زکات به دبیرخانه زکات الزامی خواهد شد. بدین منظور، دبیرخانه زکات موظف به ایجاد بانک جامع اطلاعات، مشتمل بر منابع، مؤدیان، مصارف و عاملین زکات و مشکلات اجرای قانون زکات است. دبیرخانه موظف است گزارش عملکرد و نیازهایی را که در مسیر جمع‌آوری و مصرف زکات با آن مواجه است، هر سه ماه به شورای زکات ارائه نماید.

تبصره ۱: جهت تسهیل پرداخت زکات، بر اساس بند «۳» ماده هفت به درخواست مؤدی و با تأیید

معمدین محلی زکات و تشخیص دبیرخانه، مؤدیان ناتوان از پرداخت، متناسب با مورد، امکان استفاده از تقسیط یا سایر تدابیر تسهیل پرداخت زکات را خواهند داشت. منظور از ناتوانی آن است که پرداخت یک‌باره، مانع اداره امور زندگی مؤدی به صورت متعارف باشد.

تبصره ۲: به منظور جلب اعتماد عمومی و شفاف‌سازی امور، اطلاعات اقدامات اجرایی و گزارش هزینه‌کرد زکات باید در دسترس عموم قرار گیرد. در این راستا، دبیرخانه زکات موظف است به مؤدیان هر محل اجازه دهد از طرح‌های عمرانی در حال اجرای زکات در آن محل بازدید نمایند.

تبصره ۳: دبیرخانه زکات موظف است بر اساس دستورالعمل شورای زکات، میزانی از زکات را در اختیار مؤدی قرار دهد تا مستقیماً در موارد استحقاق زکات به مصرف برساند.

۳-۱۱-۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

صدر ماده پیشنهادی مبنی بر لزوم پرداخت زکات به ولی فقیه در صورت مطالبه، مورد تصریح قانون فعلی نیست؛ هرچند ماده سوم قانون فعلی، هرگونه اقدام را مطابق نظر ولی فقیه دانسته است. تبصره ۲ ماده چهارم قانون فعلی زکات، کمیته امداد امام خمینی را به ایجاد بانک اطلاعات ملی زکات برای ارائه گزارش عملکرد به شورا و کمیسیون‌های اقتصادی و اجتماعی مجلس مکلف نموده است. ظاهر ماده این است که ایجاد بانک اطلاعات ملی زکات، به‌منظور ارائه این گزارش و صرفاً ناظر به زکات جمع‌آوری‌شده و اقدامات رفع فقر و عمرانی و خدماتی انجام شده است. در ماده پیشنهادی، بانک جامع اطلاعات منابع، مؤدیان، مصارف، عاملین زکات و مشکلات موجود در اجرای قانون پیش‌بینی شده است.

هر سه تبصره ماده پیشنهادی، در قانون فعلی مورد توجه نبوده است.

۳-۱۲. ماده دوازده

ماده دوازدهم: «هزینه‌های ناشی از اجرای این قانون به‌عنوان «سهام عاملین»، از محل درآمدهای حاصل از جمع‌آوری زکات با رعایت مصلحت سایر مستحقین و تبصره یک ماده دو تأمین خواهد شد».

۳-۱۲-۱. تفاوت ماده پیشنهادی با ماده یا مواد متناظر

متن ماده دوازدهم تقریباً در ماده ششم قانون فعلی زکات وجود دارد. تنها تفاوت، مقید نمودن استفاده از درآمدهای حاصل از زکات به رعایت مصلحت سایر مستحقین، یعنی توجه به صرفه‌جویی در هزینه‌هاست. از سویی، محدودیت «حداکثر تا ده درصد از درآمدهای زکات» که در قانون فعلی وجود دارد، در ماده پیشنهادی حذف شده است و شورا می‌تواند با توجه به شرایط، میزانی کمتر یا بیشتر را هزینه نماید.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

زکات در فقه، میزان مشخصی از اموال اغنیاست که با شرایطی برای تحقق برخی اهداف و مصالح جامعه، مطابق اولویت‌هایی مشخص به صلاح‌دید ولی‌امر هزینه می‌گردد. پس از تشکیل حکومت

اسلامی در مدینه، قانون زکات با نزول آیه شریفه «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا» وضع شد. زکات و سایر انفاقات، توسط مأموران پیامبر اکرم ﷺ و امیرالمؤمنینؑ، جمع‌آوری می‌گردید. پس از آن، ائمه معصومینؑ دستورالعمل‌هایی را در مورد دریافت و مصرف زکات ارائه نمودند. در دوران حضور، وکلا فرایض مالی را سازمان‌دهی می‌کردند و نیازمندان جامعه شیعه را تحت پوشش حمایتی خود قرار می‌دادند. در دوره غیبت صغری، فرائض مالی زیر نظر امامؑ در موارد لازم مصرف می‌شد. با گذشت زمان و احساس نیاز به تدبیر امور شیعیان، وجوهات و زکات به فقها و علما ارجاع شد. در آبان ماه ۱۳۹۰ قانون زکات در هفت ماده به تصویب مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان رسید.

وضع یک قانون جامع، کامل و متقن، الزاماتی دارد. قانون پیشنهادی جامع و متقن زکات، باید افزون بر توجه به قواعد فقه حکومتی و اصول حاکمیتی باب زکات، اصول مالیه عمومی و اهداف خاص فرهنگی اجتماعی، اقتصادی یا سیاسی امنیتی مورد توجه شارع در وضع زکات را نیز مورد توجه قرار دهد. تقویت بنیان‌های اعتقادی، ترویج ارزش‌های اخلاقی، مسئولیت‌پذیری اجتماعی و استحکام پیوندهای خانوادگی و اجتماعی تطهیر اموال، فقرزدایی، توازن و کاهش مشکلات مالی جامعه و رشد تولید و ترغیب به فعالیت اقتصادی و کسب حلال، توجه به جایگاه ویژه امامت در جامعه اسلامی و تبعیت از او، تأمین بودجه حکومت اسلامی، و برقراری امنیت، اهداف تشریح زکات را تشکیل می‌دهند.

قانون باید زکات موارد نه گانه متعلق زکات واجب را الزامی بداند و به قابلیت توسعه موارد توجه نماید. همچنین توجه قانون به نظر فقهای اهل سنت برای پیروان آن مذاهب، ضروری به نظر می‌رسد. برخی از الزامات قانون عبارت است از: توجه به شرایط عمومی و شرایط خاص وجوب زکات؛ زمان وجوب پرداخت؛ مصارف منصوص آن؛ و اینکه زکات به عین اموال تعلق می‌گیرد و پرداخت آن وجوب فوری دارد و در صورت قصور و تقصیر مؤدی در پرداخت، او ضامن است. افزون بر الزامات یاد شده، قانون باید به گونه‌ای تدوین شود که زکات در آن، بخشی از بیت‌المال مسلمین و امری حکومتی باشد و به وظایف حاکمیت در این زمینه توجه داشته باشد. ضمن اینکه در صورت مطالبه زکات توسط فقیه، پرداخت به وی واجب است. فقیه می‌تواند افراد را مجبور به پرداخت نماید و حاکمیت در گرفتن زکات، درقبال مؤدیان و عاملین وظایفی بر عهده دارد.

با توجه به الزامات یاد شده، قانون پیشنهادی در دوازده ماده ارائه شده است. ماده اول به تعریف واژه‌ها پرداخته است. ماده‌های دوم، سوم، چهارم، پنجم و ششم با پیشنهاد تشکیل شورای (مرکزی و شوراهای استان، شهرستان و بخش) زکات زیر نظر ولی فقیه، معرفی اعضا و تعیین وظایف آن، سازمان زکات و وظایف آن را مورد توجه قرار داده است. ماده هفتم تکلیف خارجیان داخل کشور و ایرانیان مقیم خارج

دربارهٔ زکات را مشخص کرده است. مادهٔ هشتم و نهم، اموال متعلق زکات و قلمرو آن را به نظر ولی فقیه زمان موکول کرده و زمان پرداخت را مشخص نموده است. مادهٔ دهم، مصارف زکات را تعیین کرده و تشخیص مصالح و کمیت و کیفیت پرداخت را به شورای زکات با اذن ولی فقیه مربوط ساخته است. مادهٔ یازدهم متمرکز بر ایجاد بانک جامع اطلاعات شده؛ و سرانجام مادهٔ دوازدهم هزینه‌های اجرای قانون زکات را مشخص کرده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- نهج البلاغه، ۱۴۱۴ق، تحقیق و تصحیح عزیرالله عطاردی، قم، مؤسسه نهج البلاغه.
- ابن کثیر، اسماعیل، ۱۴۰۱ق، *تفسیر القرآن العظیم*، بیروت، دارالفکر المعاصر.
- اخلاقی، سیده معصومه و صفری فروشانی، نعمت‌الله، ۱۳۹۳، *حیات اقتصادی امامان شیعه از صلح امام حسن تا آغاز غیبت کبری*، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- اخلاقی، محمدعلی، ۱۳۸۴، *شکل‌گیری سازمان روحانیت شیعه*، تهران، شیعه‌شناسی.
- اسماعیل‌پور، مهدی، ۱۳۹۲، *نهادهای مالی زکات در کشورهای اسلامی و جمهوری اسلامی ایران*، تهران، دانشگاه امام صادق.
- امین، محسن، ۱۴۰۳ق، *أعیان الشیعه*، بیروت، دارالتعارف.
- انصاری، مرتضی، ۱۴۱۴ق، *رسائل فقهیه*، قم، مجمع.
- بحرانی، یوسف‌بن احمد، ۱۴۰۵ق، *الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة*، تحقیق و تصحیح محمدتقی ایروانی و سیدعبدالرزاق مقرر، قم، انتشارات اسلامی.
- توسلی، محمداسماعیل، ۱۳۸۴، *امکان سنجی اجرای زکات در ایران*، تهران، ستاد اقامه نماز.
- جعفری، محمدتقی، ۱۴۱۹ق، *رسائل فقهی*، تهران، مؤسسه منشورات کرامت.
- حر عاملی، محمدبن حسن، ۱۴۱۲ق، *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، تحقیق عبدالرحیم ربانی شیرازی، چ هفتم، بیروت، دار الاحیاء لترات العربی.
- حسینی روحانی، سیدصادق، ۱۴۱۲ق، *فقه الصادق*، چ سوم، قم، مدرسه امام صادق.
- حسینی عاملی، جوادبن محمد، ۱۴۱۹ق، *مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه*، قم، انتشارات اسلامی.
- حلبی، تقی‌الدین بن نجم‌الدین، ۱۴۰۳ق، *الکافی فی الفقه*، اصفهان، کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنین.
- حلی، حسن بن یوسف، ۱۴۱۵ق، *تذکره الفقهاء*، قم، مؤسسه آل‌البتی.
- رجائی، سیدمحمدکاظم و مهدی خطیبی، ۱۳۹۶، «روش استنباط نظریه اقتصادی از کتاب و سنت»، *معرفت اقتصاد اسلامی*، ش ۱۷، ص ۲۹-۴۶.
- رجائی، سیدمحمدکاظم و همکاران، ۱۳۸۱، *معجم موضوعی آیات اقتصادی قرآن*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- رجائی سیدمحمدکاظم و نعمتی، میثم، ۱۳۹۷، *نقد و بررسی قانون زکات و ارائه راهکارهای اصلاحی*، قم، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، فصلنامه اقتصاد اسلامی، ش ۷۰.
- سبحانی، جعفر، ۱۴۲۴ق، *الزکاة فی الشریعه الإسلامیه النجاشیه*، قم، مؤسسه امام صادق.
- صدوق، محمدبن علی، ۱۴۱۳ق، *من لا یحضره الفقیه*، چ دوم، قم، انتشارات اسلامی.
- _____، ۱۴۱۸ق، *الهدایة فی الأصول و الفروع (هدایة المتعلمین)*، تحقیق و تصحیح گروه پژوهش مؤسسه امام هادی، قم، مؤسسه امام هادی.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، ۱۴۱۷ق، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چ پنجم، قم، انتشارات اسلامی.
- طباطبائی حائری، سیدمحمدمجاهد، بی تا، *کتاب المناهل*، قم، مؤسسه آل‌البتی.
- طباطبائی یزدی، سیدمحمدکاظم، ۱۴۰۹ق، *العروة الوثقی فیما تعم به البلوی*، چ دوم، بیروت، مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طوسی، محمدبن حسن، ۱۳۷۵ق، *الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد*، تهران، کتابخانه جامع چهلستون.
- _____، ۱۳۸۷ق، *المبسوط فی فقه الإمامیه*، چ سوم، تهران، مرتضوی.
- _____، ۱۳۹۸ق، *کتاب الغنیه*، به کوشش شیخ آقابزرگ طهرانی، تهران، مکتبه البینوی الحدیثه.
- _____، ۱۴۰۷ق، *الخلاص*، تحقیق و تصحیح علی خراسانی و همکاران، قم، انتشارات اسلامی.

_____، ۱۴۱۴ق، *الألملی*، قم، دار الثقافة.

_____، ۱۴۲۶ق، *تهذیب الاحکام*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

عاملی (شهید اول)، محمدبن مکی، ۱۴۱۲ق، *البیان فی تفسیر القرآن*، قم، مجمع الذخائر الاسلامیه.

علوی، حسن، ۱۳۷۶، *تشیع و حکومت در عراق*، ترجمه محمد بنی ابراهیمی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی.

عنایه، غازی، ۱۴۱۴ق، *موقع الزکاة من الضریبة فی الاقتصاد الاسلامی*، بیروت، دار ابن حزم.

قرائتی، محسن، ۱۳۸۸، *تفسیر نور*، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

قرضاوی، یوسف، ۱۴۱۲ق، *فقه الزکاة*، بیروت، مؤسسة الرسالة.

کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، *کشف الغطاء عن مبهمات الشریعة الغراء*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.

کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، *الکافی*، چ چهارم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

کیدری، قطب‌الدین محمد بن حسین، ۱۴۱۶ق، *إصباح الشیعة بمصباح الشریعة*، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام.

مجلسی، محمداقرا، ۱۴۰۳ق، *بحار الأنوار*، چ دوم، تصحیح سیدابراهیم میانجی و همکاران، بیروت، مؤسسه الوفاء.

_____، ۱۴۰۸ق، *مرآة العقول فی شرح اخبار آل الرسول*، چ اول، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

مجلسی، محمدتقی، ۱۴۰۶ق، *روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه*، چ دوم، قم، مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور.

محقق حلی، جعفر بن حسن، ۱۴۰۷ق، *المعتبر فی شرح المختصر*، قم، مؤسسه سیدالشهدا علیه السلام.

مفید، محمدبن نعمان، ۱۴۱۳ق، *المقنعة*، قم، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.

مکارم، ناصر، ۱۳۸۷، *تفسیر نمونه*، چ سی و ششم، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

منتظری، حسینعلی، ۱۴۱۱ق، *دراسات فی ولایة الفقیه و فقه الدولة الاسلامیه*، قم، دارالفکر.

_____، ۱۴۰۴ق، *کتاب الزکاة*، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.

_____، ۱۴۲۵ق، *تحریر الوسیلة*، ترجمه علی اسلامی، چ بیست و یکم، قم، انتشارات اسلامی.

موسوی عاملی، محمدبن علی، ۱۴۱۱ق، *مدارک الاحکام فی شرح عبادات شرائع الاسلام*، بیروت، مؤسسه آل‌ال‌بیت علیهم السلام.

موسوی (سیدمرتضی)، علی بن حسین، ۱۴۱۵ق، *الانتصار فی انفرادات الإمامیه*، تحقیق و تصحیح گروه پژوهش دفتر انتشارات

اسلامی، قم، انتشارات اسلامی.

نجفی، محمدحسن، ۱۴۰۴ق، *جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام*، چ هفتم، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

نعمتی، میثم، ۱۳۹۶، *بررسی قانون زکات با رویکرد فقه حکومتی و مالیه عمومی در اسلام و پیشنهاد قانون مطلوب*، پایان نامه دکتری،

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.

همدانی، آقا رضا بن محمدهادی، ۱۴۱۶ق، *مصباح الفقیه*، قم، مؤسسه الجعفریه لإحياء التراث و مؤسسه النشر الإسلامی.